

Maria Kaczmarek

Wersyfikacja Jana Kochanowskiego w liczbach

Pamiętnik Literacki : czasopismo kwartalne poświęcone historii i krytyce
literatury polskiej 72/3, 253-259

1981

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

MARIA KACZMAREK

WERSYFIKACJA JANA KOCHANOWSKIEGO W LICZBACH

Jan Kochanowski to najwybitniejszy kodyfikator polskiego wiersza sylabicznego. Jego twórczość daje nam ukształtowany już w pełni sylabizm, doprowadza do realizacji dążenia poprzedników, idące w kierunku regularności sylabicznej wiersza, paroksytonezy klauzuli i rymu półtorazgłoskowego¹. Kochanowski rozszerzył też ogromnie wachlarz różnych postaci wiersza sylabicznego: zastosował szereg nie znanych dotąd w polskiej poezji formatów wersyfikacyjnych, wprowadził nowe typy układu wierszowego i rymowego w strofice.

Kochanowski jest autorem 611 utworów obejmujących 16 737 wersów, z czego na stychikę przypada 9047 wersów, na strofikę — 7690. Są to utwory różnej długości i budowy. Do najkrótszych należą dwuwersowe fraszki, najdłuższymi zaś są *Odprawa posłów greckich* (605 wersów) oraz niewiele od niej krótszy poemat *Szachy* (602 wersy).

W swoich stychicznych i stroficznych utworach stosuje Kochanowski aż 15 formatów wierszowych. Wśród nich zdecydowanie przeważają rozmiary długie, średniówkowe. Jest ich 6, od 14- do 9-zgłoskowca, z których każdy (z wyjątkiem 9-zgłoskowca) ma po 2 formaty średniówkowe, co w sumie daje imponującą liczbę 11 formatów. Rozmiarów krótkich jest zaledwie 4. Są to rozmiary bezśredniówkowe, od 8- do 5-zgłoskowca.

Poszczególne rozmiary wersyfikacyjne zostały wykorzystane przez poetę w różnym stopniu. Rozmiarami najliczniej reprezentowanymi w twórczości Kochanowskiego są: 13-zgłoskowiec ze średniówką po sylabie 7, 11-zgłoskowiec ze średniówką po sylabie 5 oraz bezśredniówkowy 8-zgłoskowiec. Rozmiary te zastosowane są w 13 689 wersach, co stanowi aż 81,8% wszystkich wersów. Niewątpliwie najczęściej używanym przez poetę formatem jest 13-zgłoskowiec (7+6) — 7970 wersów (47,6%). 11-zgłoskowiec (5+6) pojawia się w utworach Kochanowskiego ponad dwukrotnie rzadziej niż 13-zgłoskowiec: 3667 wersów (21,9%). Z kolei liczba wersów 8-zgłoskowych jest znacznie mniejsza od liczby wersów 11-zgłoskowych: 2052 (12,3%).

¹ Odstępstwa sylabiczne w wierszu Kochanowskiego są znikome (zaledwie 33).

Zdecydowana przewaga ilościowa wymienionych formatów dotyczy obydwu układów wersyfikacyjnych — stychiki i strofiki. I tak 13-zgłoskowiec (7+6), 11-zgłoskowiec (5+6) i 8-zgłoskowiec obejmują 9% wszystkich wersów w stychice i 72% w strofice. Jednakże w obrębie tych układów wersyfikacyjnych udział trzech formatów jest zróżnicowany:

	stychika	strofika
13-zgłoskowiec (7+6)	68,3%	23%
11-zgłoskowiec (5+6)	18,2%	26%
8-zgłoskowiec	3,5%	22,5%

W stychice 13-zgłoskowiec o formule 7+6 jest rozmiarem zdecydowanie najliczniejszym. Wersów 13-zgłoskowych jest prawie 4 razy więcej niż 11-zgłoskowych i 19 razy więcej niż 8-zgłoskowych:

rozmiar	liczba wersów	procent wszystkich wersów stychicznych
13-zgłoskowiec (7+6)	6185	68,0
11-zgłoskowiec (5+6)	1644	18,0
8-zgłoskowiec	322	3,5

W strofice natomiast nie ma tak ogromnych jak w stychice dysproporcji w ilościowym wykorzystaniu przez poetę najczęstszych trzech formatów. Pierwsze miejsce pod względem częstości występowania uzyskał, dzięki niewielkiej zresztą przewadze, 11-zgłoskowiec:

rozmiar	liczba wersów	procent wszystkich wersów stroficznych
11-zgłoskowiec (5+6)	2023	26,3
13-zgłoskowiec (7+6)	1785	23,1
8-zgłoskowiec	1730	22,5

Podane wyżej zestawienia liczbowe wskazują na istotną rozbieżność między stychiką a strofiką w zakresie ilościowego wykorzystania przez Kochanowskiego wersów 13- i 8-zgłoskowych. Tych pierwszych jest w stychice zdecydowanie więcej niż w strofice, drugich — znacznie mniej. Dla stychiki zatem 8-zgłoskowiec okazuje się rozmiarem marginalnym, w strofice natomiast jego udział jest znaczny. Przyczyn tego zjawiska należy upatrywać w genezie 8-zgłoskowca, który był od początku wierszem przede wszystkim liryki, a więc tym samym — strofiki, z którą poezja liryczna jest tak silnie związana. Rozmiar ten wykorzystał Kochanowski niemal wyłącznie w gatunkach lirycznych, i to zarówno w strofice, jak i w stychice. 8-zgłoskowcem napisał szereg psalmów (ok. 1000 wersów) oraz cykl pieśni o Sobótce (456 wersów), a także 5 spośród *Pieśni*, 2 pieśni *Fragmentów*, 1 fraszkę; ponadto w kilku utworach 8-zgłoskowiec jest

współkomponentem innych rozmiarów. W stychice rozmiar ten występuje w jednym tylko gatunku — we fraszkach.

Ostatnia pozycja 8-zgłoskowca wśród trzech najbardziej eksponowanych rozmiarów wersyfikacyjnych stychiki dowodzi, że choć był on ogromnie popularny, najczęściej używany w literaturze średniowiecza i wczesnego renesansu — dla Kochanowskiego stał się mniej atrakcyjny. Zdecydowało to w pewnym stopniu o dalszych losach tego formatu. Od czasów Kochanowskiego poeci znacznie rzadziej sięgają w swych utworach stychicznych po krótki 8-zgłoskowiec, dając pierwszeństwo rozmiarom dłuższym.

11-zgłoskowiec (5+6) w twórczości Kochanowskiego pojawił się w *Szachach* — długim utworze o charakterze epickim. Odtąd rozmiar ten będzie drugim obok 13-zgłoskowca (7+6) typowym dla poezji polskiej wierszem epiki. Stychicznym 11-zgłoskowcem napisał poeta także szereg fraszek i dwa psalmy. Użył go również w stychice bezrymowej *Odprawy posłów greckich* i w dialogu *Alcestis*. W strofice poeta wykorzystał ten rozmiar aż w 18 typach zwrotek. Kochanowski uczynił z 11-zgłoskowca (5+6) format niejako uniwersalny, przydatny w strofice i stychice we wszystkich rodzajach literackich — liryce, epice i dramacie.

Udział pozostałych 12 formatów w twórczości Kochanowskiego kształtuje się odmiennie w strofice niż w stychice. Ogółem takich wersów jest 3048, co stanowi 18,2% wszystkich wersów. W strofice jest ich znacznie więcej niż w stychice (2143 wersy wobec 905). Stanowią one w strofice 12,8% wszystkich wersów i 27,8% wersów stroficznych, w stychice zaś zaledwie 5,4% wszystkich wersów i 10% wersów stychicznych.

Spośród owych 12 formatów najczęstsze w poezji Kochanowskiego są: 12-zgłoskowiec ze średniówką po sylabie 7 (22%), 14-zgłoskowiec ze średniówką po sylabie 8 (15%), 10-zgłoskowiec ze średniówką po sylabie 5 (14%), 7-zgłoskowiec (10%) oraz 5-zgłoskowiec (9%) i 12-zgłoskowiec ze średniówką po sylabie 6 (9%).

Kochanowski wykorzystał tych 12 formatów w 86 utworach stroficznych, przede wszystkim w *Psalterzu Dawidowym* (62 utwory), ponadto w *Pieśniach* (21 utworów), w 2 trenach i w *Odprawie posłów greckich*. Najliczniejsze w strofice są następujące formaty: 12-zgłoskowiec (7+5), 10-zgłoskowiec (5+5), 12-zgłoskowiec (6+6) i 14-zgłoskowiec (8+6). W stychice zaś: 12-zgłoskowiec (7+5), 14-zgłoskowiec (8+6) i 13-zgłoskowiec (8+5), użyte przez poetę głównie w *Psalterzu*, a także we *Fraszках*, *Trenach* i *Odprawie*. 14-zgłoskowcem (8+6) napisał Kochanowski liczącą 202 wersy *Zuzannę*, 13-zgłoskowcem (8+5) — liczącą 100 wersów psalm 18; są to jedyne dłuższe utwory stychiczne, w których korzysta poeta z formatów innych niż 13-zgłoskowiec (7+6), 11-zgłoskowiec (5+6) i 8-zgłoskowiec.

Rozmiary krótsze od 8-zgłoskowca pojawiają się prawie wyłącznie jako współkomponenty w utworach pisanych przy udziale dwóch roz-

miarów, czyli — prawie wyłącznie — stroficznymi. 7-zgłoskowiec występuje w 19 utworach, w tym aż 14 jest heterosylabicznych; 6-zgłoskowiec — w 4 utworach różnorodnych na ogólną liczbę 5 utworów kształtowanych tym rozmiarem, 5-zgłoskowiec jest współkomponentem w 21 utworach heterosylabicznych, a tylko 2 wypełnia w całości. 5-zgłoskowiec współtworzy głównie strofę saficką.

Spośród 15 występujących w twórczości Kochanowskiego formatów wierszowych 6 pojawia się w literaturze polskiej po raz pierwszy jako formaty ściśle sylabiczne, a mianowicie 13-zgłoskowiec (8+5), pochodzący prawdopodobnie z literatury ludowej, 12-zgłoskowiec (7+5), 11-zgłoskowiec (4+7), 10-zgłoskowiec (5+5), 9-zgłoskowiec (5+4) oraz 7-zgłoskowiec bezśredniówkowy, przejęty z literatury włoskiej.

13-zgłoskowcem (8+5) napisał Kochanowski 5 utworów izosylabicznych, liczących razem 174 wersy. Poeta wypróbował ten format w stroficy i stychicy we wszystkich gatunkach swej liryki — w psalmach, pieśniach, fraszkach i trenach.

12-zgłoskowiec (7+5) jest formatem niewątpliwie najchętniej używanym przez Kochanowskiego spośród tych, które wprowadził do poezji polskiej. Pojawia się w 21 utworach jednorodnych i w *Odprawie posłów greckich* — jako współkomponent tekstu. Wersów 12-zgłoskowych jest 676. Format ten występuje we wszystkich gatunkach liryki Kochanowskiego, w stroficy i stychicy. Najszersze zastosowanie ma w *Psalterzu* (508 wersów), dalej w *Pieśniach* (84 wersy), we *Fraszkach* (44 wersy) i wreszcie — w 1 utworze *Trenów* (20 wersów).

11-zgłoskowiec (4+7) nie cieszył się powodzeniem już u swego twórcy i nigdy się nie rozpowszechnił — Kochanowski napisał nim zaledwie 2 utwory, w tym 1 różnorodny (łącznie 22 wersy).

Kochanowskiego 10-zgłoskowiec dzielony symetrycznie jest przede wszystkim współkomponentem innych, dłuższych zazwyczaj formatów. Pojawia się prawie wyłącznie w stroficznymi psalmach, które w większości współtworzy z formatami średniówkowymi, głównie z 13-zgłoskowcem (7+6).

9-zgłoskowiec znany był przed Kochanowskim w innej postaci niż ta, jaką znamy z utworów tego poety; funkcjonował mianowicie jako rozmiar bezśredniówkowy. Natomiast 9-zgłoskowiec ze średniówką po sylabie 5 jest podstawowym formatem Chóru III w *Odprawie posłów greckich*, napisał nim też poeta 3 psalmy: 86, 101 i 130. W sposobach kształtowania 9-zgłoskowca przez Kochanowskiego można się dopatrywać pewnych tendencji sylabotonicznych.

Wśród okazałej liczby utworów Kochanowskiego jest zdecydowanie więcej stychicznych. Ten układ wersyfikacyjny wykorzystał poeta w 414 utworach obejmujących 9047 wersów (54% wszystkich wersów). Stychika Kochanowskiego jest bardzo zróżnicowana. O jej bogactwie zadecydowało użycie różnych długości wersów oraz ich wariantów średniówko-

wych. W swoich utworach stychicznych zastosował poeta 14 formatów wierszowych na ogólną liczbę 15 przezeń używanych. Jak już wspomniano, ogromną przewagę zdobył w stychice 13-zgłoskowiec ze średniówką po sylabie 7. Posłużył się nim poeta aż w 264 utworach, przede wszystkim — izosylabicznych. Utworów heterosylabicznych, w których 13-zgłoskowiec jest jednym ze współkomponentów napisał Kochanowski zaledwie 8. Procentowy wskaźnik wykorzystania wersów 13-zgłoskowych w stychice (6185 wersów) wynosi 68,3. Wierszem takim posłużył się poeta prawie we wszystkich dłuższych utworach epickich i w bardzo wielu drobniejszych — lirycznych. Należą do tej grupy: *Dziwostąb*, *Epitalamium na wesele Radziwiłła*, *Monomachia*, *Muza*, *Proporzec*, *Satyr*, *Zgoda*, *Odprawa posłów greckich* (343 wersy na 605), cykl *Fenomena*, większość fraszek i trenów, liczne psalmy i wiele utworów z *Fragmentów*.

Na drugim miejscu stoi w twórczości stychicznej Kochanowskiego 11-zgłoskowiec ze średniówką po sylabie 5. Utworów pisanych tym rozmiarem jest prawie dwukrotnie mniej niż ukształtowanego 13-zgłoskowcem. Na 99 utworów pisanych tym rozmiarem składają się 1644 wersy (18,2% wszystkich wersów w stychice). Wiersza 11-zgłoskowego używa poeta w *Alcestis*, w *Odprawie posłów greckich*, w wielu fraszkach i psalmach.

Wszystkie pozostałe formaty reprezentowane są małą liczbą utworów (od 7 do 1 utworu) i wersów (od 142 do 12 wersów) przypadających na poszczególny rozmiar.

Strofika Kochanowskiego jest bogatsza, bardziej zróżnicowana niż jego stychika, chociaż ilościowo skromniejsza (obejmuje 46% wszystkich wersów). Utworów stroficznych jest o połowę mniej niż stychicznych (197 utworów wobec 414). Mają następujące formy:

- 1) strofy 4-wersowe:
 - a) strofy równo- i różnowersowe rymowane stycznie (*aabb*);
 - b) strofy równo- i różnowersowe o rymie przeplatany (*abab*) i okalającym (*abba*);
- 2) strofy o innej liczbie wersów.

Liczba strof 4-wersowych zdecydowanie przeważa, w skład tej grupy wchodzi bowiem 87% wszystkich wersów w strofice. W oparciu o czterowiersz tworzy poeta 33 rodzaje strof, wykorzystując do tego celu przede wszystkim różne długości wersów, różne warianty średniówkowe tych samych wersów, a w niewielkim tylko stopniu różne odmiany układu rymowego.

W grupie strof obejmującej wszystkie czterowiersze, główny trzon stanowią strofy różnowersowe *aabb* (69% wersów). Odmianę tę tworzy 13 rodzajów strof. Kochanowski wykorzystał tu 13 spośród 15 stosowanych przez siebie formatów. Do najczęściej pojawiających się w jego poezji strof należą strofy 4-wersowe *aabb*:

- 1) złożone z 8-zgłoskowców — 1624 wersy w 31 utworach;

2) złożone z 13-zgłoskowców (7+6) — 1352 wersy w 35 utworach;

3) złożone z 11-zgłoskowców (5+6) — 1020 wersów w 28 utworach.

Pozostałe strofy są zdecydowanie mniej liczne, niekiedy pojawiają się zupełnie sporadycznie, prezentowane w jednym zaledwie utworze, np. strofa 4-wersowa *aabb* 11-zgłoskowa (4+7) (pieśń I, 22) czy zbudowana z wersów 6-zgłoskowych (psalm 64).

Wersów tworzących heterometryczną odmianę czterowersza rymowanego parzyście jest prawie pięciokrotnie mniej niż wersów w czterowerszu izosylabicznym (14% wersów wobec 69%). Strof heterometrycznych o rymowaniu parzystym mamy 16 rodzajów; w większości wypadków każdy z tych rodzajów reprezentowany przez 1 tylko utwór.

Wersy o różnej budowie zestawiane są ze sobą w rozmaitych kombinacjach: 2 kolejne wersy krótkie i 2 długie lub odwrotnie; przeplot 2 różnych wersów średniówkowych; przeplot 2 różnych wersów bezśredniówkowych; przeplot wersów średniówkowych i bezśredniówkowych — i odwrotnie; 2 długie wersy okalające 2 krótkie; 3 wersy jednakowej długości i 1 wers o innej budowie — na pozycji drugiej lub ostatniej w strofie.

Najczęstsza jest tu strofa saficka (16 utworów, 572 wersy) oraz strofa 4-wersowa *aabb* złożona z przeplatających się 13-zgłoskowców (7+6) i 10-zgłoskowców (5+5) (6 utworów, 244 wersy).

Strofy równo- i różnowersowe o rymowaniu innym niż parzyste obejmują 3,7% wszystkich wersów czterowerszy. Są to strofy 4-wersowe:

1) o rymie krzyżowym:

abab: 11 (5+6) (psalm 61)

abab: 8, 7, 8, 7 (psalm 9 i 129)

2) o rymie okalającym:

abba: 11 (5+6), 7, 7, 11 (5+6) (pieśń I, 14)

abba: 11 (5+6) (psalm 2)

Strofy o innej liczbie wersów niż 4 to strofy 2-, 3-, 6-, 8- i 10-wersowe. Zaliczono do nich także sonet. Wśród strof 3-wersowych mamy tercynę i strofę o układzie rymowym *aaX*. Strof 6-wersowych jest 7 rodzajów, wszystkie jednorozmiarowe, w tym 6 o układzie stycznym i 1 sekstyna. Również strofy 8-wersowe są rymowane stycznie, z tą różnicą, że budowane są z wersów o różnych rozmiarach. Strofy 10-wersowe pojawiają się w 2 utworach — 2 rymowane stycznie, złożone z wersów 13-zgłoskowych (w psalmie 6) i 1 kunsztowna strofa madrygałowa (w pieśni II, 21).

W omawianej grupie jest 18 rodzajów strof, które zostały wykorzystane przez poetę w 23 utworach zbudowanych z 526 wersów, stanowiących zaledwie 7% wszystkich wersów stroficzych. Maksymalna liczba utworów, w których pojawia się określony typ innej niż 4-wersowa strofy, wynosi 3 (strofa 6-wersowa *aabbcc* 11 (5+6) i sonet), w jednym wy-

padku dana strofa wykorzystana została w 2 utworach (tercyna 11 (5 + 6)). Pozostałe typy strof reprezentowane są każdy tylko jednym utworem.

Ogółem używa Kochanowski 51 rodzajów strof. Większość z nich jest oryginalnym jego tworem, pozostałe zapożyczył z literatur obcych, jak sonet, sekstynę, tercynę, bądź odziedziczył w spadku po rodzimych twórcach.

W procesie powstawania polskiego sylabowca rymowanego Kochanowskiemu przypadła rola kodyfikatora, natomiast wprowadzenie do naszej literatury wiersza nierymowanego jest już jego wyłączną zasługą. Wiersza tego użył poeta w *Alcestis* oraz w pierwszej polskiej tragedii — *Odprawie posłów greckich*. Mamy więc w przypadku *Odprawy* podwójne nowatorstwo: wprowadzenie nowego gatunku literackiego i nowego typu wiersza. Wersów bezrymowych jest w obu tych utworach łącznie 653. *Odprawa posłów greckich* kryje w sobie jeszcze jedną niespodziankę, jaką są zupełnie wyraźne tendencje sylabotoniczne. Wart podkreślenia jest fakt występowania w poezji Kochanowskiego sylabotonizmu na dwa i pół wieku przed pełnym ukształtowaniem się nowego systemu wersyfikacyjnego.